

P. FEJERABENDAS

TYRIMO „RACIONALUMAS“¹

Racionalumo idėjos kilmė

Tyrimams šiandien keliami du reikalavimai. Jie turi būti vaisingi ir „racionalūs“. Pirmąjį reikalavimą kelia visi valstybės piliečiai, kurie savo mokesčiais (nesavanoriškai) tai remia. Antrasis reikalavimas yra intelektualų kovinis šūkis. Ką jis reiškia ir iš kur jis kyla?

Jis yra labai ilgo vystymosi rezultatas. Šiandien mes nežinome, kaip pirmykščiai žmonės susidūrė su tokiais reguliarumais, kurie buvo būtini norint išgyventi. Tačiau jau iš pat pradžių jie *prisitaikė* daugybę tokių reguliarumų, kaip palikimą iš gyvūnų pasaulio. Reguliarumai (gamtoje ir prie jos prisitaikančioje elgsenoje) buvo įsisąmoninti kartu su visiškai naujais tiek „normaliais“, tiek stebinančiais ir paaiškinimo reikalaujančiais atradimais. Tai ugnies ir jos savybių, žemdirbystės, gyvulininkystės, žvejybos tam tikroje gyvenamojoje vietoje ir dar daug ko atradimai. Tik pamanykite, kiek daug reguliarumų reikėjo žinoti įvaldant ugnį. „Mes turime daryti prielaidą,— rašo savo revoliucinėje knygoje „Civilizacijos šaknys“ (McGraw Hill 1973, 112ff) Aleksandras Maršakas, jog smegenys, galinčios palaikyti ugnies kultūrą, yra pajėgios suprasti, kad drėgnas medis dega ne taip gerai, kaip sausas, kad sakinga pavasario arba vasaros mediena įsidega ne taip greitai, kaip sausa arba žiemos mediena, kad pavasarį nupjautas medis sutepa ir sulipina rankas, kad žalia žolė ir žalios šakos dega ne taip gerai, kaip parudavusi žolė, kad medis su žaliais lapais rūksta, kad pakuras reikia saugoti nuo lietaus, kad nereikia būti arti ugnies iš vėjo pusės, kad malkos, kurios degdamos spragsi, geriausiai dega, kad ugnis labiausiai pasitarnauja žiemą, kad naktį ji skleidžia šviesą ir šilumą, taip pat saugo, nes daugumą laukinių žvėrių vengia ugnies... Ugnis įtraukia žmogų į sudėtingą dinaminį procesą, sukuriantį „dirbtinius“, t. y. jau nebe tiesiog iš gamtos kylančius reikalavimus, santykius, palyginimus, vaizdinius ir atpažinimus. Dar svarbesnė yra ta aplinkybė, kad ugnis, reikalaujama nuolatinės priežiūros, susieja žmogų su laiku. Šie reikalavimai buvo dar didesni ugnies kultūros pradžioje ir ypač tol, kol pirmykštis žmogus

¹ Versta iš: Feyeraabend P. Ausgewählte Schriften.— Braunschweig, Wiesbaden, 1978, Bd. 1, S. 339—350. Vertė S. Jankauskas.

naudojosi ugnimi be jokių įgūdžių. Pagal senąsias antropologijos sąvokas, ugnis „išlaisvino“ žmogų: dabar jis galėjo gyventi naujuose kraštuose ir naujose klimatinėse zonose. Tačiau aišku ir tai, kad ugnis žmogų ir *supančiojo* tiek kultūrinio, tiek funkcinio aspektais.“

Ugnis ir kitos žmogaus įsavitos naujos veiklos bei pažinimo rūšys supančiojo ją dvejopai. Šios veiklos rūšys supančiojo ją *praktiškai*, nes jas reikėjo vykdyti tiksliai nustatyta tvarka. Jos supančiojo žmogų ir *dvasiškai*, nes vykdymo tvarka ir daugiopai jos ryšiai greit buvo *įkonstruoti* į kalbą, meną ir kitas lėtai besiformuojančias sudedamąsias civilizacijos dalis; ir ne nekintančių idėjų, o pasakojimų apie įvykių tėkmę, vadinamųjų *mitų*, forma.

<...>

Homeriškieji epai atsiskyrė nuo ankstyvųjų mitų juos tam tikru būdu standartizuojant bei pašalinant iš jų jau necivilizuotais laikomus mąstymo ir elgsenos tipus. Neapibrėžto, atgrausaus, mįslingo ir barbariško pobūdžio elementai išstumiami ir pastebimi tik jų pėdsakai. Hesiodas aprašo šį išstūmimo procesą, kaip titanų kovą, kuri baigėsi Dzeuso pergale ir jo įstatymų triumfu (gamtos dėsnių supratimas čia geresnis netgi lyginant su tuo, kuris buvo pasiektas XIX amžiuje: dėsniai čia turi *istoriją*, ir jų veikimas nusistovėjęs dėl *tarpusavyje prieštaraujančių jėgų pusiausvyros*). Homeriškasis „racionalizavimas“ išstūmė senuosius reiškinius ne tik iš aprašymų, bet ir iš amžininkų sąmonės. Jis suformavo naują žmogaus tipą, leiddamas jam daugeliu naujų būdų stebėti pasaulį. Tai nėra kokia nors tuščia išmonė, nes naujieji dievai ir jų veikla, kaip ir jų pirmtakai, yra patyrimo sudedamosios dalys (plg. šios knygos sk. 9, pastr. 12, taip pat Wider den Methodenzwang, sk. 17). Tai jau ne *daiktų* su esmės branduoliu, bet *įvykių* ir *situacijų*, susijungiančių į situacinius mazgus, o po to pereinančių į kitas situacijas, patyrimas. Vietoj *vienos tĕsos* esti įvairių kitimų pavidalų, taigi ir *įvairių pažinimo rūšių*, vietoj vienos pagrindinės pasaulinės substancijos — sudėtingai susipynę įvykiai, vietoj „pirmosios priežasties“ daugybė panašių į žmones ir, vadinasi, ne nežmogiškų dievų.

Tolesnė racionalizavimo pakopa paprastai įžiūrima racionalizmo atsiradime Vakaruose. Tai — ikisokratikų filosofija. Ikisokratikai sudėtingam homeriškojo epo įvykių susipynimui priešpriešina vaikiškai paprastas schemas ir gina jas, remdamiesi ne patyrimu ar konkrečių problemų sprendimu, bet tuo, kas *mąstyme susiję tarpusavyje*. Fiksuojamos kai kurios labai paprastos sąvokos, pavyzdžiui, būties sąvoka, ir parodomi jų ryšiai su kitomis paprastomis sąvokomis, pavyzdžiui, pradžios ar dalies sąvokomis (plg. šios knygos sk. 5 priedą, taip pat Rationalism and the Rise of Science), ir manoma šitaip suprasti patį pasaulį. Šiandien dar nepavyko patenkinamai paaiškinti, kaip keletui intelektualų pavyko su tokiais išgalvotais sėpnais įveikti homeriškąją tradiciją (vienu iš atsakymų galėtų būti aiškinimas, kad tas įveikimas palietė tik siaurą intelektualų ratą, o kitur buvo visiškai neveiksmingas: tuo nusiskundžia savo „įstatymuose“ Platonas). Pirmą kartą mes esame kovos tarp sudė-

tingos, patyrimo, jausmų ir vilčių kupinos tradicijos ir nedaugelio specialistų išgalvotų abstrakcijų liudininkai. Jau čia galima apčiuopti visas racionalizmo problemas. Šiuolaikiniai racionalistai įsivaizduoja šią kovą pernelyg supaprastintai. Jų požiūriu, čia buvo tik racionalių teorijų alternatyva — artikuliacijos stoka. Tuo tarpu „artikuliacijos stoka“ paprasčiausiai tėra jų nepakankamai artikuluoto istorinio pažinimo reikybė: jie netyrė sudėtingo homeriškojo epo minčių statinio. Patobulinus šios kovos vaizdinį taip, kaip tai padarė viename iš savo dialogų Platonas, situacija pasikeičia iš pagrindų. Tada vienoje pusėje turime turtingą ir plėtojimuisi atvirą pasaulį (naujos idėjos, taip pat ir religijos, galėjo būti lengvai įvestos — buvo religinė tolerancija), o kitoje pusėje, taip pat ir moralėje, — puritoniškai racionalistinius vienpusiškumus (palyginkite dievų traktavimo Homero epuose platoniskąją kritiką ir Ksenofano dievų pabaisą). Dalykiškas priežasčių, dėl kurių triumfavo racionalizmas, tyrimas dar prieš akis. Mes pradėsime jį, parodydami, kaip *šandien* galima paaikškinti racionalizmo žalą.

Racionalumo teorijų pavyzdžiai

Siekdamas pavaizduoti šį tyrimą kuo aiškiau ir paprasčiau, išskiriu keturias pozicijas:

(A) *naivųjį racionalizmą* (atstovai: Dekartas (bet ne Aristotelis), Kantas, Karnapas, Poperis, Lakatas ir kiti. Pirmtakas — filosofija, slypinti apodiktiniuose Exodus² įstatymuose. Matyt, ji paveikė ir ikisokratikus),

(B) *kontekstą įvertinantį* (kontextabhängigen) *racionalizmą* (atstovai: marksistai, antropologai, visi mąstytojai, kurie kiekviena įmanoma proga siekia pateikti klausimo, pasiūlymo, sprendimo „istorinį kontekstą“. Pirmtakas — babiloniečių ir hebrajų kazuistika³. Ši filosofija senesnė už apodiktinę filosofiją ir taip pat veikė graikus; pirmiausia graikų įstatymų leidybą, kaip tai matyti iš Gortinos įstatymų Kretoje. Panašių formulių pasitaiko ir Šango (Orakelknochen) Kinijoje⁴),

(C) *naivųjį anarchizmą* (įvairios ekstazinės religijos ir politinio anarchizmo formos),

(D) *manoji „pozicija“* * (pirmtakai — apytikriai Kierkegoro „Užbaigiamasis nemokslinis prierasas“ (Abschliessendes unwissenschaftliches Nach-

² Trečioji Mozės knyga (Senajame testamente).

³ Pavienių teiginių, aiškinančių konkrečius įvykius, rinkiniai.

⁴ Kalbama apie XVI—XI a. pr. m. e. Kinijoje plačiai praktikuotą pranašavimą pagal įskilimus, susidarancius kauluose ir vėžlių kiautuose juos kaitinam.

* „Pozicija“ kabutėse reiškia, kad aš nežiūriu į ją taip rimtai, kaip tai paprastai daro dauguma filosofų (aš pateikiu poziciją panašiai, kaip modeliuotojas pateikia naują drabužį ar aktorius — naują rolę, bet ne kaip mišias laikantis vyskupas — aukščiausiąjį). Kartu leidžiu suprasti, jog tai ne mano atradimas. Protingi žmonės visada panašiai manė.

schrift), Nilsas Boras, taip pat Nyčė, kada nežiūri į savo poziciją per daug rimtai)⁵.

Pagal (A) racionalu (arba, pavartoiant ne taip siaurą sąvoką, tinka, dera su dievo valia, padoru, būtina, pageidautina) veikti tam tikru būdu, kad ir kas iš to išeitų: paklusti dievui ir vyriausybei, būti garbingam, vengti prieštaravimų*, nevogti, nenaudoti *ad hoc* hipotezių*, iki vedybų lytiškai nesantykiauti, neremti išsigimstančių tyrimo programų finansiskai* ir t. t.⁶ Racionalumas (moralė, dievo įstatymas) yra visuotinis ir besąlygiškas bei išreiškiamas taip pat visuotinėmis ir besąlygiškomis taisyklėmis bei kriterijais. Ši charakteristika galioja netgi ir tada, kai taisyklių atžvilgiu užimama ir kritiškesnė nuostata. Kritika kyla ne iš procesų, kuriuos turėtų reguliuoti kriterijai, bet iš kitų dar abstraktesnių instancių. Kai kurie mano knygos „Prieš metodą“ skaitytojai palaikė mane naiviuoju racionalistu šia prasme, nurodydami, jog siekiu pakeisti tradicinius reikalavimus „revoliucingesniais“ teorinio pliuralizmo ir kontraindukcijos reikalavimais⁷, ir beveik kiekvienas skaitytojas priskyre man metodologiją, kurios pagrindinė taisyklė „Viskas tinka“ („Anything goes“). Nors aš primygtinai išpėjau, jog „vienų visuotinių taisyklių rinkinio neketinu pakeisti kitu tokiu rinkiniu. Mano sumanymas veikia yra įtikinti skaitytoją, kad *visos metodologijos, netgi pačios akivaizdžiausios, yra ribotos*. Geriausias būdas tai parodyti — atskleidžiant pagrindinėmis laikomų taisyklių ribas ir netgi iracionalumą. Indukcijos atveju [įskaitant falsifikavimo indukciją (Induktion durch Falsifikation)] parodoma, kaip tvirtai galima paremti argumentais kontrainduktyvias procedūras⁸: kontraindukcija (ir pliuralizmas) buvo įvesta ne kaip naujas metodas, pakeičiantis indukciją ir falsifikaciją; ji buvo įvesta siekiant parodyti indukcijos ir falsifikacijos ribas. Posakis „Viskas tinka“ nėra *mano* siūloma metodologinė taisyklė, bet veikia situacijos, kurioje atsiduria *mano priešininkai*, sugretinus jų taisykles su moksline (etine, politine) praktika, sąmojingas aprašymas.

Pasak (B), racionalumas nėra visuotinis, bet galimi visuotinai galiojantys sąlyginiai teiginiai, kurie nustato, kas kada racionalu ar neracionalu. Kai kurie skaitytojai čia irgi ižiūrėjo „mano pozicijos esmę“. Tiesa, aš išaiškinu kokios nors taisyklės ribas, aptardamas sąlygas, kuriomis ji nebegalioja, tačiau įvedu sąlygas ne taip, kaip racionalizmas (B). Man taisyklės (B) yra lygiai tiek pat ribotos, kaip ir taisyklės (A).

⁵ Mitoje vietoje (*Feyerabend P. Science in a Free Society*. London, 1978, p. 163). P. Fejerabendas priskiria prie savo „pozicijos“ pirmtakų ir K. Markso „Dėl Hegelio teisės filosofijos kritikos“.

⁶ Čia P. Fejerabendas bando įgelti pirmiausia I. Lakatui, kurio mokslo koncepcijoje keliami žvaigždutėmis pažymėti reikalavimai.

⁷ Kalbama apie pozityvistinį empirizmą, kuriame patyrimas laikomas pakankamu patvirtinti teoriją (indukcija) arba paneigti ją (falsifikavimo indukcija). Kontraindukcija (ir teorinis pliuralizmas) reiškia alternatyvių (tikrinamai teorijai) teorijų panaudojimą šiems tikslams.

⁸ *Feyerabend P. Against Method*.—London, 1975, p. 32.

Knygoje „Prieš metodą“ istoriniais pavyzdžiais buvo parodytas taisyklių ribotumas. Iš pateiktų pavyzdžių matyti ne tik tai, kad moksle faktiškai nesilaikoma žinomų taisyklių ir kriterijų, bet ir tai, kad jeigu jų būtų laikomasi, tyrimas atsidurtų aklavietėje. Ar bent jau nebūtų galimi tokie pasiekimai, kuriais dabar žavisi mokslininkai, mokslo teoretikai ir eiliniai pasauliečiai. Suprantama, šie kritikos metodai negali paliesti visų taisyklių, kurios tik išdygtų kokioje nors mokslingoje smegeninėje. Aš ir nesiekiu tokio visa apimančio įrodymo, bet ištyriau porą ar trejetą taisyklių ir parodžiau, kad jos galioja ribotai. Aš nujaučiu, kad panašiai yra su kiekviena kita įdomesne taisykle ar kitu kriterijumi, kurie tik nėra grynai žodiniai. Mano aptarti atvejai perša mintį, kad racionalumo problemos sprendimas slypi ne kitų sudėtingesnių taisyklių išradime, bet visai naujoje racionalumo apskritai sampratoje. Šią sampratą aprašysiu žemiau kaip (D).

Mano pasirinktieji istoriniai pavyzdžiai — tai einšteiniskasis Brauno judėjimo interpretavimas, galilėjiškasis Koperniko teorijos gynimas ir perėjimas nuo Homero prie ikisokratikų filosofijos.

Pirmasis pavyzdys rodo, kad tvirtai pagrįstai teorijai prieštaraujantis patyrimas kartais gali būti surastas tik panaudojant kitas, jai prieštaraujančias teorijas (plg. šios knygos sk. 10 pastr. 2). Todėl reikia apriboti ketvirtąją Niutono taisyklę⁹, dar ir šiandien laikomą svarbia tyrimo dalimi.

Antras pavyzdys rodo, kad dideli posūčiai idėjų istorijoje sukelia pakitimus teorijose, taip pat ir kriterijuose, nors praktiškai naujais, džiaugsmingai liaupsinamais kriterijais nesiremiamo. Ši keista aplinkybė paaiškėja iš situacijos, detalai aprašytos sk. 12 priede (praktinės ir filosofinės empirizmo formų netapatumas¹⁰).

Galiausiai Homero pavyzdys rodo, kaip buvo pažeisti racionalizmo kriterijai jo gimimo metu: racionalizmas atėjo į pasaulį tik dėl to, kad jo tėvai nepaisė jo reikalavimų.

Tik (C) reagavo į šią situaciją, atmesdamas visas taisykles ir kriterijus. Naivieji anarchistai teigia, (a) kad visos taisyklės ir kriterijai turi ribas ir (b) kad kaip tik dėl to reikia išsiversti be jų. Daugelis mano knygos skaitytojų mano, jog aš esu (C) atstovas. Tuo tarpu aš, nagrinėdamas konkrečius atvejus, ne tik parodžiau, kurie metodai yra *netinka-*

⁹ „Eksperimentiniuose moksluose indukcijos būdu gautų teiginių negalima kritikuoti gretinant juos su [kitomis] hipotezėmis. Leidus indukcinių išvadų ir hipotezių konfrontaciją, būtų galima alternatyviomis hipotezėmis visada pašalinti indukcinius argumentus, ant kurių stūkso eksperimentinis mokslas. Induktyviai gauti, bet netikslūs teiginiai turėtų būti taisomi ne hipotezėmis, bet kruopštesniais ir visapusiškesniais stebėjimais“ (cit. pagal Koyre A. *Newtonian Studies*.—London, 1966, p. 269).

¹⁰ Kaip parodo P. Fejerabendas (sutardamas su tokiais kompetentingais mokslo istorikais kaip A. Koirė ir L. Džeimonatas), G. Galilėjus įvedė į mokslo praktiką patyrimą su teoriniais elementais, bet nepakeitė tradicinės aristoteliškos (ir sveikam protui būdingos) patyrimo, kaip tiesioginio akivaizdumo, sampratos. Tai užtikrino jam sėkmę ginant Koperniko teoriją (apeliavimas į pripažintas vertybes), bet ilgam sukloidino filosofinę mokslo refleksiją.

mį, bet ir stengiausi parodyti, kurie iš jų šiais ypatingais atvejais buvo *naudingi*. Aš sutinku su (Ca), bet ne su (Cb). Išaiškinu, kad visos taisyklės turi ribas, bet iš to nedarau išvados, kad galima gyventi be jokių taisyklių. Pasisakau už konteksto įvertinimą, bet kontekstą įvertinančios taisyklės turi ne *pakeisti* absoliučias taisykles, bet jas *papildyti*. Aš nesiekiu nei pašalinti taisyklių ir kriterijų, nei parodyti, kad jie nevertingi. Veikiau priešingai, siekiu, kad būtų daugiau taisyklių — kuo daugiau taisyklių, tuo geriau,— ir, be to, siūlau naujai panaudoti visas taisykles ir kriterijus. Mano pozicija išsiskiria kaip tik šiuo **panaudojimu**, ir visiškai ne koku nors ypatingu taisyklių turiniu.

Išorinės ir imanentinės tyrimui racionalumo taisyklės

Naivieji ir kontekstą įvertinantys racionalistai gauna *savasias* taisykles ir kriterijus (įskaitant logikos taisykles) iš dalies iš tradicijos (kad ir iš garbinamų mokslų tradicijos), iš dalies abstrakčių samprotavimų apie pažinimo prigimtį būdu. Jie mano, kad jų surastos taisyklės turėtų patenkinti kiekvieną veiklos rūšį ir kiekvieną tyrimo etapą. Taisyklės iš anksto griežtai nustato tyrimo struktūrą ir užtikrina tyrimo objektyvumą bei tai, kad kalbama apie racionalią (dievui įtinkančią, teisingą ir t. t.) veiklą. Tai stabilūs ir nekintantys kelrodžiai nuolat besikeičiančiuose žmonių veiklos procesuose. Retkarčiais galima tuos kelrodžius pakritikuoti, ir kritiniai racionalistai pasinaudoja šia galimybe. Kritika reiškiasi žinojimo idealų arba pamatinės praktikos sampratos peržiūrėjimu. Tebevykstantis tyrimo procesas visiškai ignoruojamas.

Priešingai šiam požiūriui, pozicija (D) reikalauja, kad *kiekvienas kriterijus, kontroliuojantis veiklos tėkmę, pats taptų jos dalimi: tyrimas pats nustato, pagal kokius kriterijus jis turėtų vykti ir kada reikia juos keisti*.

Sąvoką „tyrimas“ čia reiktų suprasti pačia plačiausia prasme. Pirmiausia, tai fizikos, biologijos ir kitų mokslų praktika. Reikalavimas gali būti pritaikytas ir kitose srityse, pavyzdžiui, politinėje veikloje ar mene. Visais šiais atvejais susiduriame su „teisingos“ veiklos principais. Filosofai juos nagrinėja, sistemiškai atvaizduoja ir stengiasi pagrįsti. Šalia principų yra ir praktika su konkrečiomis problemomis. Pavyzdžiui, rašant pjesę, susiduriama su klausimu, kaip koks nors herojus turi išeiti iš scenos. Konkrečios detalės, patenkinančios tokias problemas, ne visada dera su principais, nors ir inspiruoja kurti objektus (teorijas, pjeses), kuriuos, sykį pažinę, vertiname ir siekiame išsaugoti. Kaip išsprędziamas konfliktas? Tai padaroma peržiūrint senuosius principus ir pritaikant juos naujai situacijai pagal naują požiūrį (Sinn), susidarytą susipažįstant su naujais objektais (naujomis mokslinėmis teorijomis, naujomis pjesėmis). Šitai pagerėja supratimas ne tik apie teorijas, bet ir apie

racionalumo metodus ir formas. Štai keletas pavyzdžių, rodančių, kaip tai vyksta.

Reliatyvumo teorijoje yra reliatyvumo principas, pagal kurį vertinamos kitos teorijos: reliatyviškai invariantinės teorijos yra geresnės už teorijas, neturinčias šios savybės. Šis kriterijus gali būti peržiūrėtas. Jis bus peržiūrėtas susidūrus su reliatyvumo teorijai neįveikiamais sunkumais. Tokius sunkumus galima aptikti plėtojant nereliatyvines teorijas, t. y. tyrimu, pažeidžiančiu minėtą kriterijų.

Mintis, kad gamta yra be galo turtinga, kad už kiekvienos atskleistos srities slypi dar kitos sritys (kad panašiai kaip geografinė Amerika yra ir pažinimo Amerika — taip šią mintį išreiškė kai kurie mąstytojai didžiųjų geografinių atradimų metu), sukelia norą ištirti tas tolimes sritis. Tai savo ruožtu verčia vadovautis pažinimo turinio didėjimo (Gehaltszunahme) principu: naujos teorijos turi peržengti senomis teorijomis aprašomo turinio ribas. Šis principas taip pat gali būti peržiūrėtas. Ir jis bus peržiūrėtas nustatius, kad mintis apie kokybinį ir kiekybinį pasaulio neišsemiamumą susiduria su sunkumais. Tokių sunkumų vėlgi galima aptikti naudojantis baigtinėmis kosmologijomis, t. y. taip pat tyrimu, pažeidžiančiu nagrinėjamą principą.

Prielaida, kad išorinį pasaulį pažįstame vien tik jutimais ir kad šie mums teikia neiškraipytą jo vaizdą, perša mintį, kad visas žinojimas turėtų būti grindžiamas stebėjimu: pirmenybę reikia teikti patyrimą atitinkančioms, o ne jam prieštaraujančioms teorijoms. Šis principas susiduria su sunkumais aptikus, kad pojūčiais perteikiama informacija daugiopai iškraipoma ir net sugadinama. Tai nustatoma plėtojant stebėjimams prieštaraujančias, bet kitų privalumų turinčias teorijas. Šio tomo 11 sk. išaiškinau, kaip Gailiėjus plėtojo tokias teorijas ir kaip argumentavo jų naudai.

Galiausiai mintis, kad daiktai yra apibrėžto pobūdžio ir kad mes gyvename ne paradoksaliame pasaulyje, skatina vadovautis neprieštarin-gumo kriterijumi: neprieštaringos teorijos yra priimtinos, o teorijos su vidiniais prieštaravimais turi būti atmestos. Daugelis filosofų garbina šį kriterijų panašiai, kaip katalikai nekalto prasidėjimo dogmą (beje, čia iš tikro esama tam tikros giminystės). Jis praranda savo autoritetą, vos tik pastebime, kad yra faktų, aprašomų tik su prieštaravimais [„o mielas vaike, myliu tave ir kartu nekenčiu“ (schönes Kind, ich liebe dich, aber ich liebe dich auch nicht)], ir kad prieštaringos teorijos turi privalumų, nebūdingų kitoms teorijoms.

Daugelis filosofų teigia, kad paskutinis atvejis iš pagrindų skiriasi nuo pirmųjų. Jie nurodo, kad prieštaringos teorijos yra nepanaudotinos (tai kitu atveju jie laikytų privalumu), nes jos neleidžia suformuluoti nė vieno apibrėžto tvirtinimo. Tai yra ne tik netiesa (žiūrėkite ką tik paminėtą, labai paprastą pavyzdį), bet dėl to netgi negalima ir priekaištauti. Tarkime, koks nors fizikas nori sukonstruoti nereliatyvią teoriją. Galima būtų paprieštarauti, kad tuomet jis turi įvesti didesnę negu šviesos greitį, o kartu ir įsivaizduojamą masę — taigi beprasmybę. Tačiau savaime su-

prantama, nereliatyvios teorijos pakeis ne vieną izoliuotą prielaidą, o ištisa prielaidų kompleksą, susijusį su šia prielaida. Teorijos su prieštaravimais galėtų būti konstruojamos tokiu būdu, kad iš jų išplauktų ne kiekvienas teiginys.

Antras sunkumas, kylantis ką tik aptartu atveju,— tai klausimas, kaip, t. y. pagal kokius kriterijus įvertinti kritines, šikart kriterijus šalinančias, teorijas. Tarkime, kad vertiname teorijas pagal jų atitikimą patyrimui, t. y. taip, kaip tai daroma Aristotelio filosofijoje. Kaip, pagal kokius kriterijus tada nusprendžiama priimti teoriją, neatitinkančią šio kriterijaus? Tai gali būti daroma gana įvairiai. Pavyzdžiui, pasinaudojant kitu, jau žinomu kriterijumi. Kopernikui, kaip ir Einšteinui, pasaulio sąrangos harmoniją buvo išsiskiriantis jų teorijų bruožas, kurio atžvilgiu „verifikacija pagal mažus poveikius“ suvaidino antraeilį vaidmenį. Ir pati teorija gali nuteikti naujo kriterijaus iškelimui, panašiai kaip iki tol net nenujausto grožio moters pastebėjimas gali sugriauti įprastinius grožio kriterijus. Šiuo atveju teorija iš pradžių naudojama be jokių kriterijų palaiminimo. Ji lėtai išplėtojama ir tik paskui nustatoma, kodėl ji vertingesnė už kriterijams ištikimas alternatyvias teorijas. Varomąja jėga dažnai būna kosmologija, naujas požiūris į pasaulį, kuriuo tikima ir su kuriuo stengiamasi viską suderinti. Pavyzdžiui, Galilėjus, kaip ir Demokritas, Platonas, Archimedas ir kiti „matematikai“, tikėjo, kad regimasis pasaulio vaizdas turi mažai ką bendro su tikraisiais jo dėsniais, ir siekė surasti pastaruosius sąvokų bei eksperimentine analize. Galilėjaus analizė pakeičia stebėjimo faktus visai kitos rūšies faktais ir dėl to yra kontrainduktyvi. Ja siekiama išvysti numanomus faktus periferinių reiškinų sferoje, o dėl to ji turi obskurantizmo elementų. Ji aiškiai prieštarauja sprendimui garantuoti nustatytiems faktams jų vietą ir dėl to yra *ad hoc*. Tuo tarpu priimtoji kosmologija pateisina šią elgseną. Ir tai yra svarbiausias mano siūlomos metodologijos bruožas. Ji neatpalaiduoja taisyklių ir kriterijų nuo prielaidų apie pasaulio prigimtį. Veikiau, priešingai, ji parodo, kaip konkrečios taisyklės funkcionuoja konkrečiuose pasauliuose ir leidžia mums kritikuoti jas atsižvelgiant į tai, kaip jas galima objektyviai panaudoti, o ne tik grynai formaliai. Vėl panagrinkime turinio didėjimo (Gehaltsvermehrung) taisyklę. Ši taisyklė šiandien laikoma neginčijama pačių mokslų ir mokslo teorijos dalimi. Nauja teorija privalo ne tik naujaip pateikti senosios teorijos turinį, bet ir leisti daryti papildomas prognozes. Šios savo ruožtu turėtų būti susietos su jau žinomomis ne tik adityviškai, bet ir kalbėti apie naują rūšies procesus. Kuo remiantis priimama tokia taisyklė? Pagal nūdienos mokslo teoretikus, galima būtų pasakyti taip: mokslas vystosi kaip tik tokiu būdu. Pirmiausia, tai netiesa, nes mokslo raidoje yra daugybė pokyčių, kurių metu teorijų faktinis turinys išlieka nepakitęs arba net sumažėja. Antra, mokslas tokiu atveju laikomas metodologinio tobulumo etalonu: paprasčiausiai nėra nieko geresnio už šiandienos mokslą. Priimti šį teiginį patydomis ar panagrinėti? O jeigu jau nagrinėti, tai kaip? Tai atliekama patikrinant jį pagrindžiančias *kosmologines prielaidas*. Šios prie-

laidos pirmą kartą iškilo XV ir XVI amžiuose. Tuo metu kelionės nepaprastai išplėtė geografinį horizontą. Buvo atrasti nauji kraštai, žemynai, žmonių rasės, žvėrys, augalai. Atrodė, naujovėms nebus galo. Tai sudarė įspūdį, kad netgi patys žinojimo pagrindai nėra išbaigti ir kad panašiai kaip geografinė Amerika turėtų būti ir „pažinimo Amerika“. Šią mintį rėmė ir palaipsniui pasekėjų susilaukiančios Demokrito bei Platono filosofijos, o Bruno suteikė jai iškalbingą pavidalą. Ne formalus reikalavimas, bet tikėjimas pasaulio neribotumu paskatino tyrėjus žengti už regimybės ribų. Taigi turinio didėjimo reikalavimas tokiu pavidalu, kokiu jį šiandien aptarnauja filosofai, yra kadaise didingos filosofijos sukaulėjusi dalis. Ko čia stebėtis, kad taip sunku argumentuoti šio skeleto naudai!

Ryški kosmologinių prielaidų pakeitimo formaliomis problemomis tendencija, aiškiai pastebima Vienos ratelyje ir kritiniame racionalizme (Kantas buvo svarbus, bet niekad nepaminėtas jo pirmtakas). Klausimas, ar apskritai yra priežastiniai ryšiai, neabejotinai yra ne teorinio pobūdžio. Tuo tarpu pozityvistai aprašo jį „formalia kalba“ ir tokią pateikia nagrinėti. Klausimas, ar tėra tik jusliniai duomenys, ar taip pat ir elektronai, stalai, kėdės, irgi yra ne teorinio pobūdžio. Jei tėra tik jusliniai duomenys, tai visos sąvokos, išskyrus juslinius duomenis aprašančias sąvokas, yra prognozavimo instrumentai. Naujausioje filosofijoje šis klausimas vėlgi paverčiamas formalaus pobūdžio klausimu, pavyzdžiui, klausimu apie santykinę teorijų turinį: realistinės (interpretuojamos, kaip objektyvios realybės atvaizdavimai.— *Vert. past.*) teorijos daro daugiau prognozių, ir jų turinys yra platesnis už juslinių duomenų (interpretuojamų kaip juslinių duomenų aprašymai.— *Vert. past.*) teorijų turinį, taigi joms reikėtų teikti pirmenybę (taip aš (t. y. dar būdamas pozityvistas.— *Vert. past.*) argumentavau šeštajame dešimtmetyje). Tačiau jei tėra tik jusliniai duomenys, turintys — o tai labai tikėtina — tik baigtinį skaičių savybių, tai turinio didėjimo idėja tampa tuščia ir negali būti panaudota. Vis dėlto, ją panaudojus, ji pašalina pagrindinį argumentą, nukreiptą prieš save, ir laimingai gyvuoja toliau. Šiuolaikiniai mokslo teoretikai ir, pirmiausia, rėksmingiausi iš jų — kritiniai racionalistai elgiasi panašiai, kaip tas žmogus, kuris labai mėgo savo stovintį laikrodį, tik juo tikėjo ir tokiu būdu galėjo triumfuodamas įrodyti visų kitų laikrodžių netinkamumą.

Kaip mes traktuojame mūsų kriterijus ir racionalumo teorijas? Mes nei žiūrime į jas dogmatiškai, nei pasitenkiname kritika vien remdamiesi „racionalumu“ ir nesiedami su tyrimu. Racionalumas, panašiai kaip ir erdvė, laikas, materija, patyrimas ir eksperimentas, yra tyrimo dalis ir jam pajungtas. Į klausimą, kaip galima išivaizduoti šį pajungimą be jokio ryšio su taisyklėmis, galima atsakyti taip pat lengvai, kaip ir į klausimą, kaip išivaizduoti erdvėje sutvarkytą materiją negalint pasiremti jokia išankstine erdvės teorija. Taikoma teorija, kuria domimasi ir stebimi jos plėtojimo metu atsiskleidžiantys ypatumai. Šie dažnai nauji ir net nenumanyti ypatumai leidžia pamatyti daiktus naujoje šviesoje ir

nauju pagrindu padaryti naujus sprendimus. Visos žinomos taisyklės ir visi kriterijai turėtų būti laikomi didžiulėje savokinių priemonių saugykloje, iš kur juos būtų galima panaudoti pagal tyrimo poreikius. Kuo daugiau taisyklių, kuo daugiau kriterijų, tuo geriau pasikausę imsime tirti naujas sritis.

Mokslas laisviems žmonėms

Būtų galima paprieštarauti, kad ką tik išaiškintas požiūris pakeičia tariamą racionalumo teorijų dogmatizmą labai jau tikru tyrimo vyksmo ir tyrimo rezultatų dogmatizmu, nes pastariesiems suteikiama sprendžiamoji galia. Lygiai kaip Hegelio ar Vitgenšteino filosofijoje, galima būtų tęsti priekaištavimą, esą tikrovė čia jau laikoma protinga, ir istoriniai faktai vaidina kritikos normų vaidmenį. Nors tai jau ir ne tokia didelė nuodėmė (jei tikrovė surkurta dievo, tai ji tikrai protinga!), aš vis dėlto šios nuodėmės nepadariau. Aš juk nereikalauju, kad racionalistų kriterijai būtų *pakeisti* taip, kad atitiktų kitokią ir jų neveikiamą tikrovę. Aš tereikalauju *realizuoti juos šioje tikrovėje* ir pažiūrėti, ar toli bus taip nueita (Aš nereikalauju keisti estetinių reikalavimų tol, kol jie atitiks jau parašytus teatro veikalus, bet reikalauju ignoruoti juos rašant ir inscenizuojant tuos veikalus ir tik paskui įvertinti taip parašytus teatro veikalus. Ar jie įdomūs, ar kelia snaudulį?). Ar skatina mus racionalus tyrimas ieškoti naujų ir nepažintų sričių? Ar atskleidžia jis naujus pažinimo klodus, ar atveria naują pasaulio regą, apie kurią mes lig tol net ir nenumanėme? Ar tas tyrimas turi nepageidautinų bruožų? O jei jau taip, tai kokios to priežastys? Kokios taisyklės, kokie kriterijai turi būti pakeisti norint pasiekti ką nors geresnio? Aš vėl kartoju, kad sprendimai, įvertinantys racionalumo teorijų panaudojimo rezultatus, netvyro nepriklausančiame nuo tyrimo ir nekintančiame vertybių skliaute. Dažnai jie išryškėja tik nagrinėjant rezultatus, panašiai, kaip ir blogio sąvoka pažįstama tik gyvenant hierarchiniame pasaulyje, taip pat intuityviai. Labai dažnai keliamas klausimas „Kaip tu čia spręstum?“ šios aplinkybės neįvertina. Pražiūrima, kad taisyklės ne tik *panaudojamos*, bet ir *išrandamos* ir kad jokia taisyklė nėra apdrausta nuo jos pakeitimo priešinga. (Panašiai yra ir su matavimo instrumentais. Čia taip pat į klausimą „Kaip tu matuosi lauko stiprumą, nesiremdamas elektrodinamika?“ atsakoma: „Instrumentais, kuriuos sukonstruosiu remdamasis naujomis teorijomis“.) Šūkis „Viskas tinka!“ dabar įgauna visiškai apibrėžtą ir labai konkrečią prasmę: besikertanti su pamatiniais tam tikro laikotarpio mąstymo principais ir dėl to iracionali tyrimo kryptis gali atskleisti naują proto sampratą ir galiausiai pasirodyti labai protinga (svarbų vaidmenį čia vaidina kosmologinės prielaidos). Visa tai nėra nauja. Dialektinėse filosofijose santykis tarp tyrimo ir racionalumo visą laiką buvo taip suprantamas.

Šiek tiek aukščiau aš teigiau, kad visuotinės idėjos apie pažinimą turėtų būti ne priešpriešinamos praktikai, bet realizuotos joje ir kad jos būtų vertinamos pagal jų taikymo rezultatus. Galiausiai lemia tokio taikymo rezultatai, o ne santykis su dar nagrinėtinais abstrakčios srities, pavyzdžiui, racionalumo teorijos reikalavimais. Tai reiškia, kad kiekvienam, o ne tik specialistams („profesionaliems racionalistams“) turi būti leista dalyvauti tokioje praktikoje. Joje gali, o demokratijos sąlygomis ir *privalo* dalyvauti kiekvienas. Mokslui demokratinti nėra jokių kliūčių.